

СЕМАНТИКА ОБРАЗУ ЖІНКИ У “СЛОВІ О ПОЛКУ ІГОРЕВІМ”

У статті з погляду найновіших досліджень про видатну пам'ятку давньої української літератури розглядаються жіночі образи, зокрема центральний у цьому творі – образ Ярославни. Жіночі образи у “Слові о полку Ігоревім” посідають чільне місце, бо символізують художній модус рідного дому й Батьківщини, яку покинули напризволяще чоловіки. В образі Ярославни простежуються триєдині якості вірної дружини, землі-матері, а також Богородиці – небесної матері й заступниці всіх смертних.

Ключові слова: Слово, дослідження, жінка, княгиня, князь, дружина, похід, плач, замовляння, земля, казка, Богородиця.

Olena Shcherbak. Semantics of the female characters in “The Tale of Ihor’s campaign”

The female characters of the literary work, especially the main one Yaroslavna, are considered in the light of recent studies of this remarkable piece of ancient Ukrainian literature. Female characters have the key role in “The Tale of Ihor’s Campaign” as they symbolize home and native land, abandoned by men to its fate. Yaroslavna possesses the triune features of devoted wife, Mother Earth and heavenly Mother Mary, the patroness of all mortals.

Key words: “The Tale of Ihor’s campaign”, study, woman, count, countess, campaign, wife, cry, appeal, earth, fairytale, Mary.

Феномен “Слова о полку Ігоревім”, імовірно, пояснюється навіть не так його літературною цінністю, як його неповторністю. Давня українська література має досить багато зразків літописів, повістей, агіографічних оповідань, морально-дидактичних, паломницьких творів, але щодо героїко-епічних поем, то вони або не дійшли до нас, або такої традиції на Русі зовсім не існувало, бо, як слушно зауважив Д. Чижевський, єдине “Слово” не доводить наявності інших подібних творів. Та й саме “Слово” зринуло в літературознавстві порівняно недавно, близько двохсот років тому, а чи знали про нього в минулі століття, чи воно залишалося маловідомою пам'яткою, яку з певних причин вирішували не поширювати, поки невідомо. Одні літературознавці стверджують, що “Слово” мало чи не прямиий вплив на північноруський твір “Задонщина” початку XV ст., котрий оповідає про знамениту перемогу московського князя Дмитра Донського над монгольським ханом Мамаєм, інші вчені вважають, що в “Задонщині” насправді немає ознак “Слова”. А отже, не існувало якоїсь чітко вираженої поетичної традиції на Русі, яка брала б свій початок від “Слова”. Хоч би там як, із 1800 року, часу першого видання цього твору Миколою Бантиш-Каменським, до його аналізу зверталися майже всі причетні до української, російської чи білоруської медієвістики. “Слову” присвячені історичні й літературознавчі праці, число їх певно нараховує тисячі, але з кожним новим дослідженням загадки цієї поеми не просто не розгадуються, а навпаки, набувають нових граней, а то й породжують дедалі більше запитань, нових гіпотез. Висловити щось принципово нове про “Слово” сьогодні дуже важко, зокрема на тлі ґрунтовних праць таких титанів літературознавства, як Б. Рибаків, Д. Лихачов чи Л. Махновець, особливо стосовно авторства твору.

Хоча основна у “Слові о полку Ігоревім” тема рідної землі, заради захисту якої, на думку автора, варто забути всі чвари й непорозуміння, фабульним центром твору виступає невдалий похід Новгород-Сіверського князя Ігоря Святославича і його брата Всеволода, князя Курського, на половців наприкінці квітня – на початку травня 1185 р. Під кінець XII ст. політична ситуація на Русі сягнула апогею нестабільності. Ще в XI ст., а особливо після смерті Володимира Мономаха, єдина династія Рюриковичів почала розпадатися на окремі, зазвичай ворожі один одному роди. Старші Мстиславичі воювали з молодшими

Мстиславичами, проти них виступали чернігівські Ольговичі, неблагонадійні ж смоленські Ростиславичі, не маючи ні старшинства, як старші Мстиславичі, ні хитрості, як молодші з Ольговичами, воювали з усіма, намагаючись відхопити собі ласий шматок, а на заході укріпилися ще й галицькі Ростиславичі, яким було байдуже до Київського князівства, але котрі охочі були інколи переходити на той чи той бік. Після погрому Києва Володимиро-Суздальським князем Андрієм Боголюбським унаслідок його війни проти двоюрідного брата Київського князя Ізяслава Мстиславича 1169 року, Русь фактично втратила свій центр. Хоча Київ аж до самої монголо-татарської навали номінально вважався столицею, за яку продовжували боротися князі, однак як феодальному серцю держави йому вже практично не корилися, “стольних” князів змінювали майже кожного року. Зрештою наймогутнішим руським князівством стало Суздальське з Андрієм Боголюбським, а потім Всеволодом Велике Гніздо на чолі, котрі диктували власну волю не тільки північним, а й південним сусідам, а Всеволод ще й почав іменувати себе “великим князем”, нібито демонструючи, що ніякому Києві він не підвладний.

У Києві ж за часів “Слова” правив Святослав Всеволодович, як і більшість героїв поеми, представник роду Ольговичів, син київського князя Всеволода Ольговича і Марії, дочки Мстислава Великого. Святослав був типовим “головним” князем на Русі того періоду, бо вже не мав ні сил, ні потужного впливу на “підлеглих” йому правителів. Власне, навіть враховуючи винятково шанобливе ставлення автора “Слова” до Святослава, тут князь постає хоч і мудрим патріархом, утім безсилим будь-що змінити сюзереном. Однак саме через спільний похід руських князів на половців під проводом Святослава у 1184 році, в якому вони одержали перемогу над ворогом, його молодші брати Ігор і Всеволод, які не брали участі в цьому поході, вирішили й собі пошукати слави в землях половецьких. У своєму “Золотому слові” Святослав дорікає їм за їхнє самочинство:

О моя сыновья, Игорю и Всеволоде!
Рано еста начала Половецкую землю
мечи цвѣлти,
а себѣ славы искати.
Нѣ нечестно одолѣсте,
нечестно бо кровь поганую проліясте [5],

а також пророкує напад половців на Переяслав, під час якого був тяжко поранений син Гліба Юрійовича Володимир, з сестрою якого, Ольгою, був одружений Всеволод, із яким конфліктував сам Ігор, чим і завершує свою промову. Далі ж, на перший погляд, від імені того ж Святослава, йде почергове звернення до різних руських князів із закликом спільно виступити проти ворога. Але, як слушно зауважив Д. Чижевський, звернення до галицького князя Ярослава Осмомисла “господине”, спростовує думку про те, що слова належать Святославу, бо ж Ярослав, хай і формально, таки підкорявся йому, а не на навпаки [7, 211].

Отже, сам автор адресує їм свою промову. Окрім Осмомисла, він звертався також до Всеволода Велике Гніздо, якому Єфросинія, дружина Ігоря, доводилася племінницею, вихваляючи його могутність, до Рюрика і Давида Ростиславичів, до Романа Мстиславича, майбутнього засновника галицько-волинського князівства, і його братів, натякаючи, що вони отримують допомогу від Польщі, звідки походить їхня мати, тому їм сам Бог велів захищати рідну землю, а також до Інгвара і Всеволода Ярославичів, синів князя Луцького

і нащадків Мстислава Великого. Щоправда, до жодного він не звертається “господине”, що, певно, послужило однією з підстав вважати, що автором “Слова” був хтось наблизений до Ярослава Осмомисла – чи то його син Володимир, за припущенням Л. Махновця, чи то дружина Володимира Болеслава, дочка київського князя Святослава, як вважає сучасний російський письменник українського походження Ю. Стибнев [6], чи то навіть сама Єфросинія, рідна дочка Ярослава Осмомисла. Хоч би там як, жоден із князів не відгукується на заклик автора: чи старі чи молоді, могутні чи не дуже, воліють відстоювати власні інтереси й боронити тільки свої уділи. І ось тут, після невеличкого відступу автора про Всеслава Брячиславича, який так само, як і Олег Гориславич, посягав на чужі землі, ніби у відповідь на заклик врятувати Ігоря лунає:

На Дунаи Ярославнынъ гласъ ся слышитъ,
зегзицею незнаєма, рано кычеть:
“Полечю, – рече, – зегзицею по Дунаєви,
омочю бєбрянъ рукавъ въ Каялѣ рѣцѣ,
утру князю кровавыя єго раны
на жестоцѣмъ єго тѣлѣ” [5].

Єфросинія Ярославна була молодшою дочкою галицького князя Ярослава Осмомисла і його дружини Ольги, дочки Юрія Долгорукого. Приблизно 1169 року її видали заміж за удільного Новгород-Сіверського князя Ігоря Святославича. На момент походу Ігоря на половців 1185 року Ярославні було близько 30 років, і вона мала вже трьох синів: Володимира, Олега і Всеволода. Тобто, за мірками майже тисячолітньої давності, Ярославна була не старою, але вже зрілою жінкою. Важливо й те, що Ярославна ніде жодним словом не згадана в літописах, навіть не йдеться про її одруження з Ігорем, хоча її сини, Володимир і Роман, свого часу боротимуться за галицький престол із Данилом Романовичем як нащадки Ярослава Осмомисла по матері.

Фрагмент “Слова”, присвячений Ярославні, традиційно названий “плачем” (хоча важко не погодитися з думкою П. Білоуса, що це радше “замовляння” [1, 207-223]), традиційно трактують як ліричну вставку до поеми, плач люблячої жінки за своїм коханим чоловіком, а саму Ярославну – як еталон вірної дружини. Насправді ж цей епізод має прямі причинно-наслідкові зв’язки з попередніми і наступними подіями. “Плач” руських жон за своїми чоловіками вміщено у творі раніше, і він справді нагадує саме оплакування, в якому відсутнє звертання до когось чи надія на допомогу:

Жены рускія въсплакашась, аркучи:
“Уже намъ своихъ милыхъ ладъ
ни мыслію смыслити,
ни думою сдумати,
ни очима съглядати,
а злата и сребра ни мало того потрепати [5].

Слова ж Ярославни недаремно стоять саме після звернення автора до князів. Ніхто з них, сильних мужів і могутніх володарів, які могли б зібрати в похід свої війська, не озвався, всі байдуже відвернулися, тільки вона, жінка, до якої не звертався автор, відгукнулася. У неї нема фактичної сили, вона не може прийти Ігорю на допомогу з мечем, тому вона пускає в хід те єдине, чим може зарадити – молитву до сил природи.

Спочатку Ярославна звертається до вітру:
“О вѣтрѣ, вѣтрило!
Чему, господине, насильно вѣєши?
Чему мычеши хиновьскыя стрѣлки
на своєю нетрудною крилцю
на мою лады вои?
Мало ли ти бяшетъ горѣ подѣ облакы вѣяти,
лелѣючи корабли на синѣ морѣ?” [5]

Потім – до води, яку символізує Дніпро:

О Днепре Словутицю!
Ты пробиль єси каменныя горы
сквозѣ землю Половецкую.
Ты лелѣяль єси на себѣ Святославлі носады
до плѣку Кобякова.
Възлелѣй, господине, мою ладу къ мнѣ,
а быхъ не слала къ нему слезъ
на море рано. [5]

І нарешті до сонця – наймогутнішої з сил природи:

Свѣтлоє и тресвѣтлоє слънце!
Всѣмъ тепло и красно єси:
чему, господине, простре горячую свою лучю
на ладѣ вои?
Въ полѣ безводнѣ жажду имъ лучи съпряже,
тугою имъ тули затче? [5]

Після цього відразу йде своєрідна кульмінація твору, коли Ігор дивовижним способом тікає з половецького полону і щасливо повертається додому. Саме ж замовляння Ярославни ніби протиставляється попередньому зверненню автора до князів як протилежність земного й небесного: люди вирішили закрити очі на біди свого “брата” і вітчизни, але природа, батьківщина ніколи не залишить свого “сина” напризволяще. П. Білоус, пояснюючи, чому Ярославна у своєму замовлянні зверталася тільки до трьох стихій – вітру, води й сонця – висловив припущення, що, можливо, у язичницькому середовищі княгині культ землі просто не був розвинений [1, 220]. Але цілком імовірно, що Ярославна не зверталася до землі тому, що, як сказано вище, за неї це вже зробив автор – він благав земних правителів про допомогу, але вони відмовили.

Однак можливе ще й інше пояснення. Стереотипно головним героєм “Слова о полку Ігоревім” вважають самого князя Ігоря, та, на мою думку, це не зовсім коректно і надто прямолінійно для такого складного за своєю суттю твору. Головний герой не завжди той, про кого найбільше мовиться, з кого починається чи закінчується твір, і навіть не той, чиє ім’я фігурує в назві. Головний герой – це ідейний центр, тому не обов’язково йдеться про конкретну людину. Як мовилося вище, похід Ігоря становить тільки фабульний центр “Слова”, але не ідейний. Головна ж тут тема рідної землі, і саме образ Русі-матері, яка відстоюватиме своїх дітей навіть тоді, коли всі відвернуться, і виступає головним героєм цього твору.

Звернімося до образу Ярославни. Можна сприймати її персону тут саме як історичну, а її плач-замовляння-звертання як вияв почуттів конкретної жінки-княгині до свого чоловіка. Якщо автором твору був брат Єфросинії Володимир

Галицький, то він гіпотетично міг знати про їхні з Ігорем стосунки, тобто про її глибоку прив'язаність до нього, про яку з історичного погляду нам судити важко. Утім малоімовірно, щоб Володимир, найбільше відомий своєю подружньою зрадою з попадею, котрий до того ж не зміг втримати Галицьке князівство після смерті батька, так піклувався про долю єдиної Руської держави. Якщо ж звернутися до сучаснішої версії Ю. Стибнева про авторство Болеслави Святославни, його дружини, то письменник висловлює переконання, буцімто Болеслава добре знала й Ігоря, свого дятка, і Єфросинію, свою невістку, а отже, їй було відомо про їхні взаємні почуття. Тим більше, якщо автором була сама Ярославна, це малоімовірно, то вона писала про свої власні, конкретні дії та думки. Однак не можна не погодитися із зауваженням П. Білоуса про те, що навряд чи Ярославна так скоро дізналася про поразку й полон свого чоловіка, про який навіть сам Святослав Київський тільки здогадувався. А отже, хто б не використав особу Ярославни у “Слові”, він наділив її аж ніяк не історичною роллю. У вузькому розумінні Ярославна зображена як вірна дружина, яка завжди асоціюється з домом і затишком, а в ширшому – вона одна з тих, в кому автор втілює образ землі-матері. Тому княгиня й не згадує у своєму зверненні землі, бо вона і є земля. Однак земля – сила пасивна, сама вона не може врятувати князя Ігоря, і тому звертається до інших, активних сил природи, дорікаючи їм за бездіяльність і так спонукаючи до дій.

Образ землі-матері, рідного дому втілюється також і через дружину Всеволода Святославича Ольгу Глібівну, коли він:

забывъ чти
и живота,
и града Чрънигова отня злата стола,

и своя милыя хоти, красныя Глѣбовны,
свычая и обычая? [5]

Ясно, що Глібівна тут знову-таки виконує не конкретну історичну роль, а узагальнений образ Русі, яку покинули й забули її сини, шукаючи слави на ворожому ратному полі.

Також образ землі можна простежити у згадці автора про сумну долю молодшого брата Володимира Мономаха Ростислава Всеволодовича, який загинув під час переправи через річку Стугну:

Не тако ти, рече, рѣка Стугна;
худу струю имѣя,
пожръши чужи ручьи и стругы,
рострена к устью,

уношу князю Ростиславу затвори.
Днѣпръ темнѣ березѣ
плачется мати Ростислава
по уноши Князи Ростиславѣ [5].

Малоімовірно, що йдеться про конкретну жінку, другу дружину Всеволода Ярославича, дочку хана Аєпи, яку, згідно з “Повістю минулих літ”, поважав Володимир Мономах. Тут “мати” у значенні – Батьківщина, земля. Варто хоча б згадати уривок з Київського літопису про смерть вже згаданого Володимира Глібовича Переяславського 1187 р., за яким “Україна багато тужила” [3, 386].

Окрім цього, хоча прийнято вважати, що у “Слові о полку Ігоревім” відсутні церковні настанови або що його взагалі написав “запізнілий” язичник, християнські мотиви у ньому таки є. Адже образ Ярославни, єдиної жінки, яка своєю молитвою пробуджує вищі сили, перегукується з образом Богородиці, котра, хоч сама зазвичай і не творить дива, але до якої прислухається Бог. Власне, так і у “Слові” одразу після звертання Ярославни йде вже не символічна, а пряма згадка про Бога, який нарешті зглянувся на Ігоря:

Прысну море полунощи;
идуть сморци мъглами.
Игореви Князю Богъ путь кажетъ

изъ земли Половецкой
на землю Рускую [5].

До того ж, перше місце, куди завітав князь Ігор, як тільки повернувся до Києва, – церква Богородиці Пирогощі на Подолі. Це також не випадковість, бо коли б Ігорю допомагали тільки язичницькі сили, навіщо йому дякувати Діві Марії за порятунок, а тим більше, якщо він і сам наполовину язичник (інакше надумане “язичництво” Ярославни видавалося б неможливим без підтримки чоловіка). Виходить якась нісенітниця, але це тільки на перший погляд, адже Богородиця й була одним з утілень образу Ярославни, вона благала Бога, у вужчому розумінні – сили природи, про допомогу.

У “Слові о полку Ігоревім” ясно простежується мотив євангельської притчі про блудного сина. Петро Білоус у розвідці на тему казкових елементів сюжету “Слова” зазначав, що князя Ігоря, який згубив своє військо, честь і славу на полі бою, та ще й виявив відвертий непослух і прямому патрону, князю чергінівському Ярославу Всеволодовичу, і загальному, Святославу Київському, могли зустрічати в Києві з radoщами, привітаннями й піснями тільки в казці, тоді як сам він нібито й не відчуває ніякого сорому. Це твердження слушне, і як один зі способів аналізу “Слова” має наукове підґрунтя. Однак, якщо припустити, що на “Слово” вагомий вплив справила Біблія, а саме притча про блудного сина, яка у всі часи була однією з найвідоміших, і на Русі ймовірно була поширеною, то такий фінал цілком логічний: як у притчі батько з радістю зустрічає сина, який витратив усі гроші й повернувся додому з ганьбою, так і в “Слові” Русь щаслива від того, що її “дитина” повернулася живою додому, незалежно від її минулих вчинків. Зрештою, не обов’язково в кожній строфі згадувати Господа Бога, щоб твір мав християнський підтекст, бо, як відомо, християнство – це любов і всепрощення, якими “Слово” наповнене від початку до кінця. Скоріше за все, в радянські часи, коли християнської теми прийнято було уникати, “Слово” охарактеризували як язичницький твір, і з тих пір ця думка прижилася.

Отже, жіночі образи у “Слові о полку Ігоревім”, зокрема образ Ярославни, посідають центральне місце, бо символізують образ рідного дому й Батьківщини, яку покинули напризволяще чоловіки. У самій же Ярославні проглядаються триєдині якості вірної дружини, землі-матері, а також Борогодиці – небесної матері й заступниці усіх смертних.

ЛІТЕРАТУРА

1. Білоус П. Символіка замовляння Ярославни у “Слові про Ігорів похід” // *Літературна медієвістика*. Вибрані студії: у 3-х томах. – Т. 2: Художній світ давньої української літератури: Ізборник. – Житомир: ПП “Рута”, 2012. – С. 207-223.
2. Білоус П. “Слово про Ігорів похід”: казка зі щасливим кінцем / *Літературна медієвістика*. Вибрані студії: у 3-х томах. – Т. 2: Художній світ давньої української літератури: Ізборник. – Житомир, ПП “Рута”, 2012. – С. 207-223.
3. *Київський літопис* / Спадщина поколінь: Прадавні українські літературні пам’ятки. – К.: Грамота, 2005. – 592 с.
4. Лихачев Д. “Слово о полку Игореве”: ист-лит. очерк. Пособие для учителей. – М.: Просвещение, 1982. – 176 с.
5. *Слово о плъку Игоревѣ*, Игоря сына Святъслава, внука Ольгова. – Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://izbornyk.org.ua/slovo/slovo.htm>
6. *Стибнев Ю.* Автор “Слова о полку Игореве” – женщина! И звали ее Болеслава. – Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://nsgrad.com/novosti/publicacii/208-pablik>
7. *Чижевський Д.* Історія української літератури. – К.: ВК “Академія”, 2008. – С. 204-220.

Отримано 9 вересня 2015 р.

м. Київ